

ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԳ ՄԱՄՈՒԼԸ

Անդրկովկասի թուրք ազգաբնակչության կեանքն ու գրականութիւնն ընդհանրապէս անձանօթ է մեզի, ինչպէս և միւս գրացի հասարակութեանց: Ապրելով կողք-կողքի, միեւնոյն հողի վրայ, միեւնոյն պետութեան իշխանութեան տակ, մենք չենք փորձեր — կամ լեզուին անգէտ՝ չենք կրցեր — թուրք ժողովրդի կեանքը, յատկութիւններն ու թերութիւնները ուսումնասիրելու: Եւ փոխադարձաբար: Մենք նմաներ ենք հաւաքաբար միեւնոյն տան մէջ ապրող ընտանիքներու որ չեն գիտեր թէ իրենց դրացի սենեակին մէջ ապրողները ուրքեր են, ինչ առաւելութիւններ և թերութիւններ ունին, թէ կարող են իրարու օգտակար ըլլալ, իրարմէ օգտուիլ կամ ոչ: Մէկ խօսքով երկու կողմին պակսեր է իրար հասկացողութիւնն ու համերաշխութիւնը: Ահա այս նկատումով պիտի ջանանք պարբերաբար տեղեկութիւն տալ մեր ընթերցողներուն, ինչ կ'անցնի կը դառնայ Կովկասի թուրքերուն մէջ:

Թուրքերը թէ Կովկասի մէջ և թէ Կովկասէն դուրս ունեցեր են լրագրական օրգաններ և ունին այժմ:

Ասկէ քսանի մը տարի առաջ հրատարակուեր է «Քէչկիւլ» անունով չաբաթաթերթ մը որ հազիւ մէկ երկու ամիս կրցեր է գոյութիւնը պահպանել:

Երկրորդ լրագիրը զօր ունեցեր են, կը կոչուէի «Էքիւնջիլիք» (երկրագործութիւն): Այս լրագիրն ալ որ լոյս կը տեսնէ եղեր Բազուի մէջ, անհետացեր է քիչ ժամանակէն:

Թուրքերու երրորդ ամենակարեւոր լրագիրն է «Թէրջիման» (Թարգման) որ կը հրատարակուի մինչև այսօր Բաղդէ-Սարայի մէջ (Դլիս) քսան և մէկ տարիէ ի վեր: Թէրջիմանը ութ երեսէ

բաղկացած չարաթաթերթ մըն է, որու չորս երեսը թուրքերէն և չորսը ռուսերէն է: Շարաթաթերթի խմբագիրն է Կասրի-րինսկի, ինտելիգենտ թուրք մը որ արտասահման ալ եղեր է: Ես «Թէրջլիման» ոչ մէկ համարը տեսած եմ, որպէսզի իր ուղղութեան մասին որոշ կարծիք յայտնեմ, սակայն «Թէրջլի-մանը» վերջերս Թիֆլիսի մէջ հրատարակուող «Շարքի Ռուս» լրագրին հետ այնպիսի բանակուելի մը բռնուել էր, որ Կասրի-րինսկիի ազատամտութեան վրայ այնքան ալ լաւ զաղափար չի տար:

«Շարքի Ռուսը» բաւական առաջադէմ թերթ է ու կը ձգտի կարգ մը բարեփոխութիւններ մտցնել թուրք լեզուի և հասարակական կեանքի մէջ: Արդ՝ «Թէրջլիման» ո՞վ գիտէ ինչ չարժանիքներէ դրդուած ուղղակի յարձակողական դիւրբ բռնեց «Շարքի Ռուս»-ի դէմ, ու կը ջանայ քար գլտորել Թիֆ-լիսի թերթի բարի կամեցողութեան առաջ: Այս առիթով Կաս-րի-րինսկիի և Շահթախթինսկիի՝ «Շարքի Ռուս»-ի խմբագրին՝ մինչև տեղի ունեցաւ երկար բանակոխ մը, որու մասին պիտի խօսինք քիչ յետոյ:

«Թէրջլիմանէն» դատ թուրքերն ունին «Միրաթ» անունով հանդէս մը որու խմբագիրն է Ռէշիտ էֆէնդի Իբրահիմօֆ զա-տին: Իբրահիմօֆ՝ «Շարքի Ռուս» թերթի Կաղանի մշտական թղթակիցն է և ունի գրական մի անուն թուրքերու մէջ: Մենք առիթը պիտի ունենանք իր գրչի արատադուրթիւնները ծանօթացնելու մեր ընթերցողներուն:

Ինչպէս յայտնի է «Մուրճի» ընթերցողներուն, այս տա-րուայ մարտ 30-ին Մէհմէտ աղա Շահթախթինսկի, Թիֆլիսի մէջ սկսած է հրատարակել թուրքերէն լեզուով լրագիր մը:

«Շարքի Ռուս» — Ռուսական Արեւելք — լոյս կը տեսնէ շա-բաթը երեք անգամ. չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերը: Թերթին ճակատը գետեղուած յայտարարութեան նայելով՝ «Շարքի Ռուսը» «Ճէմիյաթ իշլէրինէ վէ էտէբիաթա մախսուս» այսինքն «հասարակութեան գործերին և գրականութեան յառ-կացուած» լրագիր է: «Շարքի Ռուսը» թուրք թերթերու մէջ գուցէ առաջինն է որ իր յայտագրին նիւթ ըրեր է հասարա-կական — բնականաբար թուրք — գործերու և հարցերու քննական ուսումնասիրութիւնը: Հասարակական հարցեր յուզել, այն ալ քննադատի աչքերով, նորութիւն է թուրք հրապարակահոսու-թեան մէջ:

Մէհմէտ աղա Շահթախթինսկիի լրագիրը կանգնած է այնպիսի հողի վրայ ուր հունձքը անկասկած առատ պիտի ըլ-լայ, եթէ մշակներ, անձնուէր մշակներ աճակցեն թերթին:

Անձնուէր մշակներ քսինք, որովհետեւ պարզ է թէ քննադատութեան անվարժ, ճշմարտութեան ու անողոր դատողութեան ձայնին անծանօթ հասարակութիւն մը, ինչպէս թուրք հասարակութիւնը, այնքան ալ հեշտութեամբ, համակերպութեամբ իր կոնակը չը պիտի կռացնէ քննադատութեան մտրակին առջև։ Շահթախթիանկիի, ինչպէս և իրեն աշխատակցողներուն վիճակուած է հալածանք, խուլ, կատաղի ընդդիմութիւն։ Հորկաւոր է անձնուէր արիութիւն թէ առաջինին և թէ երկրորդին դէմ յաղթական դուրս գալու համար։

Կը թւի թէ հալածանքը սկսած է արդէն «Շարքի Ռուս»-ի դէմ սուտերու, խեղաթիւրումներու միջոցով։ Նոյն թերթը իր 51-րդ համարին մէջ Մէհմէտ Սիւլէյման-ղատէ ստորագրութեամբ նամակ մը հրատարակած է, ուր նամակագիրը՝ «Շարքի Ռուսը» կը մեղադրէ անուղղակի կերպով՝ իբրեւ կոխ, երկպառակութիւն, բանակոխ սերմանող, առաջացնող, Ամէն ազգի պահպանողականին յաւիտենական մեղադրանքը։ «Շարքի Ռուս» հետեւեալ պատասխանը կու տայ.

«Մօտ քսան միլլիոն ուսումական մահմէդականներու համար, այլևայլ զոհողութիւններու չնորհիւ հրատարակուող լրագիր մը, ազգային պահանջներն ու կարիքները թողած՝ բանակոխներով ժամավաճառ ընել, մսխել, — անխղճութիւն է։ Այդ անխղճութիւնն ընողը մենք չենք։

Մեր գրածները դարձեալ կարգացէք, պիտի տեսնէք թէ մենք բանակոխ չենք մղեր, մեր յաճախորդները մեզմէ փախցնելու համար մեր մասին անբարեխղճօրէն յերիւրուած սուտերն միայն կը հերքենք — այն ալ հաղիւ աասնէն մէկը»։

Այս պզտիկ փաստը ցոյց կու տայ արդէն թէ «Շարքի Ռուս» լաւ, շիտակ ճամբու մէջ է, քանի որ յաջողած է պահպանողականութեան լճացած, մեռած ճահիճը փոթորկել։

Եւ, նորդարեւ, լաւ ճամբու մէջ է, եթէ մինչև հիմայ լոյս տեսած համարներէն դատենք։

Նախ երկու խօսք «Շարքի Ռուս»-ի գործածած լեզուին նկատմամբ։

Մեր ընթերցողները՝ «Թուրք գրականութեան» մասին «Մուրճ»-ի նախորդ համարին մէջ երեցած յօդուածէն տեղեկացան թէ արդի Թուրք գրականութեան մէջ երկու զօրեղ հոսանք կայ։ Մէկը կուսակից է արաբերէն և պարսկերէն բառերու և բացատրութիւններու անպայման գործածութեան, իսկ միւսը որքան կարելի է պարզ, ժողովրդական թուրքերէնով գրելու։

«Շարքի Ռուս» այս վերջին ուղղութեան կը հետեւի։ Իր լե-

դուն թէն ունի արարերէն և պարսկերէն բառերու խորունկ հետքեր, բայց բաղդատաբար աւելի պարզ է ու դիւրահասակա- նալի։ Եւ արդէն այնպէս կը թւի թէ առանց այդ երկու լե- ղուններու օժանդակութեան գրեթէ անկարելի է թուրք գրակա- նութիւն ստեղծել։ Շահթախթինսկիի թերթը անխտիր գործ կ'ածէ օսմանցիներու և Ատրպատականի թուրքերու ժողովրդա- կան լեզուն։ Այս անխտրականութիւնը ունի թէ իր առաւելու- թիւնները և թէ անպատահութիւնները։ Անպատահութիւնը այն բանի մէջ է որ թուրքիացիին ամբողջապէս չի հասկնար Ատր- պատականցիի ժողովրդական լեզուն, և փոխադարձաբար։ Իսկ կայ այն առաւելութիւնը որ մահմէդական ժողովրդի այդ եր- կու գլխաւոր բաժանումներու լեզուն իրար խառնուելով և յա- ճախ գործածուելով՝ կարելի կ'ըլլայ օր մը ստեղծել ընդհանուր թուրք ժողովրդական լեզու։

Բայց Մէհմետ աղա Շահթախթինսկի հրապարակ նետած է ուրիշ չահագրգիռ նորութիւն մը, որ մեծապէս գալթակղեցու- ցեր է թուրք պահպանողականութիւնը։ Շահթախթինսկի կ'ա- ռաջարկէ թուրք լեզուն գրել թւանշաններով։ Ու այս նպատա- կով ալ հեղինակած է այբուբենարան մը, որ, արդէն տպագրուած՝ թերթի խմբագրատան մէջ կը ծախուի 5 կոպէկի։ Ուղղագրու- թեան և արտասանութեան դժուարութիւնները վերջնակու հա- մար է այբուբենի այդ նոր սխառմը։ Օրինակ, թուրք լեզուի մէջ Բոսնիա աշխարհագրական անունն ու ընդ սէնէ—այս տարի նշանակող—բառերը կը գրուին միենոյն ձևով, միենոյն ուղղագր- ութեամբ (بوسني)։ Արդ թուրք ընթերցողը ինչպէս պիտի զա- նազանէ այդ բառերը, գէթ բառական արթնամտութիւն, մտքի ճիգ հարկաւոր է լուծելու համար այդ բառական հանելուկը։ Արդ Շահթախթինսկի կը խորհի որ եթէ տառերու տեղ թւանը- շաններ գործածուին, ուղղագրութեան և արտասանութեան այդ խոչընդոտները կը վերնան։ Բայց՝ պահպանողականներու զայ- րոյթը մեծ է և ոչինչ կ'ուզեն հասկնալ։ Կասբիբինսկի, «Թէրջի- ման» լրագրի խմբագիրը՝ մասնաւորապէս անխնայ է իր յարձա- կումներուն մէջ։ Այդ նորութիւնը, կ'ըսէ, արձակ-համարձակ դա- ւաճանութիւն մըն է մահմէդականութեան գէմ։ Շահթախթինսկի ոչ այլ ինչ է բայց եթէ «միասիրտնարներու գործիք» մը, որ կ'աշխա- տի մահմէդականները «քրիստոնէացիներ»։ Ու «Թէրջիման» ամ- բողջ 12 համարներու մէջ կատաղօրէն կը յարձակի «Շարքի Ռու- սի» խմբագրին վրայ։ Շահթախթինսկի կը ջանայ բացատրել որ իր առաջարկութիւնը բացարձակ նորութիւն մը չէ, ու կ'ա- լելցնէ։

«... ես այդ մէթոդին հիմնադիրը չեմ. ես ընդօրինակող մըն եմ միայն»:

Ու կը պատմէ թէ ինչպէս բառերը թւանշաններով գրելու սովորութիւնը մուտք գտած, ընդունուած է ոչ միայն քաղաքակիրթ ազգերու մէջ, այլև օսմանցիներու, պարսիկներու, եգիպտոսի մահմեդականներու կողմէ: Այդ տեսակ գրութիւնները ծանօթ են *dépêsh chiffrée*—թւանիշ հեռագիր, ծածկագիր—անունին տակ և կը գործածուին զիւանազիտական յարաբերութիւններու մէջ, պատերազմներու ժամանակ: Ու կը շարունակէ:

«Լրէժիսիդիր հակառակորդներ չ'ամէցան զիս մինչև անգամ «քեաֆիր»—ուրացող—անուանելու. եթէ ես տառերը թւանշաններով գրելու առաջարկիս համար ուրացող համարուիմ, որ աստիճան ուրացողներ պիտի ըլլան զազի (յաղթակիսն) Օսման, զազի Մուխտար, զազի էտհէմ փաշաներու նման հռչակաւոր մահմէդականները, որոնց ամէն մէկը բիւրաւոր անգամ գործածած են թւանիշ, շիֆոն գրութիւններ»:

Ու իր սխտեմը արդարացնելու համար նոր փաստեր, նոր վկայութիւններ առաջ կը բերէ ու խօսքը կը վերջացնէ փափագ յայտնելով որ ընթերցանութեան մեծամեծ զիւրութիւններ ընծայող այդ այբուբենարանը մուտք գործէ զպրօններու մէջ:

Թիֆլիսի թուրք թերթը եթէ ունի իր սխտեմ հակառակորդները, ունի նաև նուիրուած պաշտպանները: Այդ միևնոյն համարի մէջ, Նուխիէն տպուած թղթակցութիւն մը, Շահթալթիւնսկիի գրեթակերպը օգտակար կը գտնէ, անպայման համակրութիւն կը յայտնէ «Շարքի Ռուս»-ին:

Հիմա տեսներ թէ ինչ հարցեր կը յուզէ, ինչ մտքեր կը քարոզէ «Շարքի Ռուս»:

Առաջին համարին մէջ տպուած է խղճի և կրօնի ազատութեան վերաբերեալ փետր. 26-ին շնորհուած կայսերական յայտարարութեան (մանիֆեստ) թարգմանութիւնը: Յետոյ կուգայ խմբագրութեան կողմէ լրագրի ուղեղիծը բացատրող յօդուած մը «Մեր նպատակը» վերնագրով: Ահա այդ գրուածքի թարգմանութիւնը. «Տէրութեան կողմէ մեզ շնորհուած արտօնութեան հիման վրայ այսօրուրնէ սկսած կը հրատարակենք «Շարքի Ռուս» լրագիրը»:

Մենք նպատակ ունինք մեր մահմէդական եղբայրներու ծանօթութեանց բաղմանալու, մտքերու լուսաւորութեան, մէկ խօսքով անոնց քաղաքակրթութիւնն համար մեր ձեռքէն եկած ծառայութիւնը մատուցանել:

Քաղաքակիրթ ազգերու՝ մեզմէ շատ աւելի բարեբաղդ ու

երջանիկ ասլիքը մենք ամենքս կը հաստատենք: «Երանի թէ մենք ալ անոնց նման բաղդաւոր ըլլայինք» փափաղը կը յայտնենք: Մեր այս ցանկութիւնը իրագործելու համար պէտք է մանրամասն ուսումնասիրենք քաղաքակիրթ երջանիկ ազգերու ապրելու եղանակը, մեր հաւնած բաները անոնցմէ տանենք և մեր սեփական վիճակին յարմարցնենք: Հետևաբար անհրաժեշտ է որ ընդհանրապէս բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու և մասնաւորապէս հպատակութեան տակ ապրած ուս ազգի քաղաքակիրթութեան լաւ ծանօթանալով՝ անոնց զբաղման կողմերէն օգտուինք:

Ազգ մը այն ժամանակ կը յառաջադիմէ, երբ քայլառքայլ կը հետեի քաղաքակիրթ ժողովուրդներու ամենօրեայ կեանքին: Այս պատճառով ալ մեր լրագիրը, այսօրուրէ սկսած՝ մահմէդականներու համար երոպական և ուս գիտութեան մէկ հաշիւն պիտի ըլլայ:

Եւրոպայի և Ռուսիայի քաղաքական և առևտրական կացութենէն զատ մեր ընթերցողներուն պիտի ծանօթացնենք անոնց գրականութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, վարքութեանը ու իրենց վարքութեանը մասին իրենց արտայայտած կարծիքներն ու մտքերը: Ազգ մը կարելի չէ ճանչնալ շուկային, փողոցին մէջ. պէտք է թափանցել անոր տունը, անոր միտքին ու հոգիին մէջ: Այսուհանդերձ մեր լրագիրը պիտի ըզրադուի Ռուսաստանի մահմէդականներու և արևելեան միւս ազգերու կենցաղով լարուած ուշադրութեամբ, եռանդագին:

Անկողմնակալութիւնը, ամէն անհատի անկեղծ համոզմունքը յարգելը մեր նուիրական պարտքը կը համարենք: Մենք կը կարծենք թէ մահմէդականներու քաղաքակիրթութեան միակ պայմանը՝ ամէն մարդ իր կարծիքն ու գաղափարը ազատ, արձակ-համարձակ յայտնելուն մէջ կը կայանայ: Այս պատճառով ալ մեր լրագրի սիւնակները, կրօնական, փիլիսոփայական, թէ հասարակական ամէն տեսակ համոզմունքներու և մտքերու առջև բաց են:

Ամէն մարդ իր սրտինը կատարեալ ազատութեամբ կարող է մեր լրագրին մէջ արտայայտել, յայտնուած կարծիքները հերքել, պայմանով սակայն որ անձնական հանգամանք չը ստանայ վիճաբանութիւնը:

Այլատենք յոյց տալ աշխարհին, որ մենք մահմէդականներս ալ գիտենք թէ լինչ է կրօնի, մտքի ու խղճի ազատութիւնը և արժանի ենք մարդկութեան համար այդ ամենամեծ բարիքէն օգտուելու:

Ոնէ մեկնութիւն աւելորդ համարելով՝ կ'անցնեմ յաջորդ

յօդուածի բովանդակութեան: «Մեր լեզուի մասին մէկ քանի խօսք» վերնագիրը կը կրէ այդ յօդուածը: Մենք «Շարքի Ռուս»-ի լեզուի մասին քիչ վերը խօսած ըլլալով արդէն՝ կը բաւականանանք յօդուածին գլխաւոր կէտերը մասնանշիչ ընելով:

Շահթաթթինսկի-ի կը գրէ թէ չինական պետութենէն մինչև Եգիպտոս ցրուած թուրք և թաթար ժողովուրդներու խօսած լեզուն մէկ է և այդ լեզուն կը կոչուի թուրքերէն, Թէև այդ ժողովուրդներու իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ բարբառն ունի, բայց ամէնքը իրարու լեզու կը հասկնան: Հետեաբար մենք առաւելութիւն չենք տար ոչ մէկ բարբառի և կը ձգենք որ ամէն մէկը գրէ իր խօսած լեզուով, մինչև որ ժամանակը անոնցմէ մէկը զտէ, կատարելագործէ և գրական լեզու դարձնէ: Գուցէ առարկան որ օսմաներէնը աւելի զարգացած լեզու է և լաւ է այն գործածել: Բայց մենք դիտել պիտի տանք որ օսմանցիներու պաշտօնական և գրական լեզուի 100 բառին 5-ը միայն թուրքերէն է: Ասկէ զատ օսմաներէնը կը հպատակի ոչ թէ թուրք, այլ արաբ և պարսիկ քերականական կանոններուն: Այս պատճառով ալ թուրքի մը համար աւելի ձեռնտու, աւելի հեշտ է եւրոպական լեզու մը սորվիլ, քան թէ օսմաներէնը: Ուրեմն մենք կը խնդրենք մեր թղթակիցներէն և աշխատակիցներէն չը գործածել արաբերէն և պարսկերէն այն տեսակ բառեր, որոնց փոխարէնը ունինք թուրք լեզուի մէջ: Եթէ, հարկէն ստիպուած՝ դիմեն արաբ կամ պարսիկ բառերու օգնութեան, այդ պարագային պէտք է որ զանոնք գործածեն թուրք քերականութեան և համաձայնութեան կանոններուն համեմատ: Որովհետեւ, ինչպէս որ մէկ մարմնի մէջ երկու հոգի չի կարող գոյութիւն ունենալ, մէկ լեզուի մէջ ալ երկու քերականութիւն չի կրնար ըլլալ:

Առաջին համարի ամենէն աչքի ընկնող յօդուածն է Անդրկովկասի թուրք կրօնապետին, Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Ախունդ զադէի նամակը, որը կ'արժէ յատուկ ուշադրութեամբ կարդալ: Նախ շնորհաւորելով «Շարքի Ռուս»-ի երևումը, որ «կը լրացնէ երկար ժամանակէ իվեր Ատրպատականի թուրք լեզուով լրագիր մը ունենալու ամենակարևոր պահանջը», Շէյխ-Իւլ-Իսլամը դիտել կու տայ թէ թերթը կը հրատարակուի գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը, գարնան եղանակի առաջին ամսուն, ուր բուսական և կենդանական աշխարհը կը վերադառնայ, դաշտ ու պարտէզ գոյնզգոյն ծաղիկներով կը զարդարուի և կը զովացնէ մարդու սիրտը: Լրագիրն ալ մեր կրօնական և աշխարհային շահերը պաշտպանելով՝ ամէն վայրկեան մեզի նոր կեանք պիտի տայ և

մանաւանդ պիտի աշխատի վերստին ծաղկեցնելու մահմէդական աշխարհի մէջ նախկին արարներու գիտութիւնը:

«Կարգ մը օտարներ այնպէս կը կարծեն, թէ իսլամական կրօնքը թոյլ չի տար գիտութեան ուսուցումը: Սխալ է այդ կարծիքը: Արարները, վայրի, թափառական արարները մահմէդական կրօնի ծագումէն 100 տարի առաջ ղուրկ էին լաւ վարք ու բարքէ, արհեստէ և ճարտարութիւնէ. իսլամ կրօնով փառաւորուելէ յետոյ անոնք իրենց վայրի ու աստանդական վիճակէն դուրս գալով՝ արհեստ, գիտութիւն սորվեցան, վատ սովորութիւնները, վատ բարքերը թողուցին ու ղուրանի ճշմարտութիւնները գիտութեանց հետ միացնելով՝ այն աստիճան առաջացան քաղաքակրթութեան մէջ որ ամբողջ աշխարհի օրինակ ու տիպար հանդիսացան: Ու կրօնական ու աշխարհային գիտութիւնը հետզհետէ ծաւալելով՝ ամէն կողմ գտնուող իսլամ քաղաքներու, Բաղդատի ու Դամասկոսի, Եգիպտոսի ու Անգարայի (Սպանիայում), Սպահանի, Խորասանի ու Բուխարայի մէջ հիմնուեցան կանոնաւոր ու բարձր մէդրէսէներ: Գիտուններ, փիլիսոփաքեր, խորհողներ, երկրաչափներ, հնարողներ ամէն տեղ երևան եկան. յոյն խորհողներու արտայայտած մտքերը մեկնեցին, ընդարձակեցին ու կատարելագործեցին: Եւրոպայի բարեկիւղծ գիտուններէն ոմանք չեն ուրանար արդէն որ իրենց տիրացած ներկայ գիտութիւնը հիմնուած է իսլամ գիտուններու ջանքին ու քրտիներին վրայ: Ճիշտ է թէ երկար ժամանակ կարգ մը պատճառներով, մասնաւորաբար մոնղոլներու արշաւանքին ու խաչակիրներու պատերազմներուն հետեանօք մահմէդական աշխարհին մէջ գիտութեան արեւ սկսաւ խաւարիլ և ուրիշ տեղեր իր լոյսովը լուսաւորել, բայց մեր ջանքերէն ու արթնամտութենէն կախուած է նորէն հրաւիրել ու ծաղկեցնել այդ բարեբաղդ օրերը: Եթէ մենք մեր մտքերն ու ջանքերը միացնենք, ներդաշնակենք, զանազան բարեգործական ընկերութիւններ կազմենք, այդ երջանիկ օրուան արժանալը գծուար չէ:

Իմ կարծիքով, եթէ մեր վարքն ու բարքը ղուրանի պահանջներուն և ճշմարտութեան համաձայնեցնենք, մեր կեանքի բարւոքման աշխատինք, մեր գպրոցներու կրթութեան ու զատիարակութեան եղանակը բարելաւենք, մեր սեմինարներու մէջ իրենց կրօնի գիտութիւնը, այնքան աշխարհային գիտութիւնները ուսուցանենք, եթէ մեր գիտունները (հոգևորականները) մեր կրօնի պահպանութեան համար հարկ եղած միջոցներն ու ժողովրդի կարիքները խորապէս ուսումնասիրելով մտածեն ասոնց դեղ ու դարման րլլալու, և մէկ կողմ ձգել ժամանակի չը պահանջած կարգ մը վիճաբանութիւններն ու պայ-

քարները, եթէ մեր միլլիոնատերերն, հարուստները իրենց անձնական շահին աշխատելէ, զատ մահմէդական կրօնի և ժողովրդի ընդհանուր շահերը նկատի ունենալով նուիրատուութիւններ ընեն, և անոնց իւրաքանչիւրը՝ «այսինչ դպրոցը ես հիմնեցի, այսինչ որբը ես կրթել և դաստիարակել տուի, այսինչ ուսանողը ես ուսման զրկեցի, այսինչ ազօթատեղին, մէդրէսէն ես չինել կամ նորոգել տուի», եթէ այս բոլոր պատւաքեր խօսքերը կարողանայ ըսել, մեր անցեալ օրերը, երջանկութեան ու փառքի մեռած օրերը դարձեալ յարութիւն պիտի առնեն. Աստուած մեր նպատակին մեզ հասցնէ, ամէն:

Ինչպէս կը տեսնէք՝ բաւական ուշագրաւ է Շէյխ-Իւլ-Իսլամի նամակը՝ մանաւանդ իր հառաչազգին կոչով՝ յարուցանելու իսլամական անցեալ, փառահեղ օրերը:

Նոր թերթին դաւանանքը բնորոշելու տեսակէտով ուշագրաւ է Շահթալթինսկիի Ի՞նչ է քաղաքակրթութիւնը վերնագրով մէկ յօդուածը (№ 4), ուր Կովկասի թուրք թերթին խմբագիրը, առաջին համարում երեցած «Մեր նպատակը» յօդուածին զլիսաւոր մտքերուն անդրադառնալով՝ կը շարունակէ պարզել իր աշխարհայեցողութիւնը: Մենք առաջ կը բերենք այդ յօդուածի առաջաբանը.

«Եւրոպացիներու կարծիքները, փիլիսոփաներու մտքերը ծանօթացնելով, կը գրէ Շահթալթինսկի, մեր նպատակը այն չէ որ մեր ընթերցողներն անպատճառ եւրոպական այսինչ համոզմունքն ընդունին և իրենց սեպհական գաղափարներէն հրաժարուին. քաւ լացի:

Մենք երկու կարծիք ունինք. մէկը մեր սեպհական անձին համար է: Մենք իբրև լրագրի տնօրէն-արտօնատէր անոր համեմատ ճամբայ չը պիտի երթանք: Իսկ միւսը՝ իբրև հասարակութեան գործերով զբաղուող, իբրև հասարակութիւնն առաջնորդելու պարտականութիւնները ստանձնող լրագրագետ՝ մեր հասարակական և կամ հասարակութեան վերապահուած կարծիքն է: Այս երկրորդ տեսակէտով՝ մենք աշխարհի մէջ չըրջան ընող հասարակական, փիլիսոփայական, քաղաքական բոլոր մտքերն ու դաւանանքեր մեր ընթերցողներուն ծանօթացնել մեր պարտքը կը համարինք, որպէսզի մեր ընթերցողները աշխարհի մէջ առանց նախապաշարումի, գիտակից ապրին: Այդ կարծիքներէն ու մտքերէն որբ որոն հաճոյ պիտի թւի, որբ պիտի ընդունի և որբ պիտի մերժէ, այդ մեր գործը չէ. մենք պարզ համայնադիտարան մը (encyclopédie) պիտի ըլլանք: Մենք ոչ մէկ փիլիսոփայութիւն պիտի ընենք, ոչ մէկ կրօնի և դաւանանքի ջատագով պիտի հանդիսանանք: Իբրև լրագրի հրատա-

րակիչ՝ մեր կրօնքը միայն հետեւեալ ասացուածքին մէջ կ'ամփոփուի.

«Իսա բէ դիյն խող, Մուսա բէ դիյն խող, բէդին բէ քիւֆր խող»—Յիսուան իր կրօնքովը բարի, Մովսէսն իր կրօնքովը և անկրօնն ալ իր հայհոյութեամբը (իր ուրացողութեամբ) բարի:

Հետաքրքրական է և Ախալցխայէն Ֆայիք Նէրիման-ղատէ ստորագրութեամբ նամակ մը որ կը ձաղկէ մահմէդականներու այն դատակարգը որ եւրոպականացումին արտաքին ձևերը միայն իւրացուցած է: Այդ նամակէն կը բերենք հետեւեալ կտորը. «Այո, հարուստներ ունինք, որոնց մեծամասնութիւնը իր կեանքը դրամ գիզելու նուիրած է միայն. իրենք պարզ դրամարկղներ, փողի բղուկներ են և ուսում ու գիտութիւն պէտք չէ երբէք իրենց համար: Առաւօտէն մինչև երեկոյ փողի հաշուով զբաղած են և զիշերները մինչև առաւօտ, վատ, սարսըռազդեցիկ երազներու մէջ ընկղմած են: Այս մեծապատիւնները «մարդ ապրելու համար կ'ուտէ» օրէնքը ջնջելով՝ «մարդ ուտել խմելու, զրամ գիզելու համար կ'ապրի»-ի փոխած են:

Շատ մը մահմէդական պաշտօնեաներ, զարգացած անձեր ունինք, բայց իրենց մայրենի լեզուով լրագիր կարդալը մէկ կողմ մնայ, թուրքերէն խօսելու, խօսակցելու կ'ամչնան: Կարգ մը լրագիր կարդացողներ ունինք, բայց իրենց սեպհական դրամէն կոպէկ մը լրագրի տալ չեն ուզեր: Բայց փողը անձրիի պէս կը տեղան «մեր անունն ալ այսինչ ժողովին, այնինչ բանին մէջ յիշուի» խորհելով:

Յօգուածագիրը իր խօսքը կը վերջացնէ հետեւեալ կերպով.

«Այսուհանդերձ մեր մէջ ալ կան գործունեայ զառիներ, դպրոցներու օգնող, օժանդակող հարուստներ, գրքի, լրագրի արժէքը գիտցող ընթերցողներ, սակայն բազդատելով անոնց թիւը մեր դրացիներու այդ կարգի անձերուն թիւն, ժամանակի պահանջին հետ, անոնք շատ քիչ են: Ծշմարտութիւնն ինչո՞ւ թագցնենք: Մեր տան հարևանները, միևնոյն հողի վրայ ապրող մեր դրացիները, այժմ մեր փնտրած, այսօր մեր կարօտ եղած գիտութեան, քաղաքակրթութեան 50 տարի առաջ սկսեր են: Մենք գեռ ևս տգիտութեան զոհը, եւրոպացիներու ստրուկը, աւելի բաց խօսինք, մեր դրացիներու կթման կռիւ ենք»...

Այս համարին համար բաւականա՞յր այսբանով: